

Original Article

Comparing Approaches to Commentary Writing on Saadi's *Golestan* (Based on Five Famous Commentaries)

Ahmad Khatami¹, Maryam Kamyab²

1. Introduction

Saadi's *Golestan* is one of the most prominent works of Persian prose that has been the subject of various commentaries throughout history. In the past century, many Persian literature scholars and educators have composed numerous commentaries on *Golestan* employing scientific methods and for specific purposes. The advancement of literary studies, access to new sources, and interdisciplinary research have contributed to the emergence of new dimensions in the interpretation of *Golestan*. These new approaches include different forms: annotations, footnotes, explanations, commentaries, and analytical reports.

As the number of these commentaries has increased over time, the necessity of understanding the methodologies of commentators for their analysis, evaluation, and classification has become increasingly significant. The study and examination of these commentaries reveal both explicit and implicit differences that have remained largely unnoticed. These differences are shaped by elements such as the commentator, the target audience, the period of composition, current necessities, and the expansion of literary studies.

This research focuses on five commentaries by Abdol-Azim Gharib, Mohammad-Javad Mashkoor, Mohammad Khaza'eli, Khalil Khatib-Rahbar, and Gholam-Hossein Yousefi. The selection of these

1. Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran; email of the corresponding author: a_khatami@sbu.ac.ir

2. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran; email: maryam_kamyab@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4902-2772>

 <https://orcid.org/0009-0005-3567-3541>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.236062.1322>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

commentaries is based on the authors' expertise, the time period in which they were written, and their prominence. One of the aims of this study is to highlight the significant differences among the commentaries on *Golestan*, while another is to provide an overview of the approaches adopted by the commentators in their engagement with the text. A further objective is to classify these differences and methods within various frameworks, so that the quality of each commentator's work can be described in a descriptive-analytical manner under each approach.

2. Literature Review

Up to this time, no independent research has been conducted specifically on commentary approaches, and most discussions have been implicit or limited to articles and theses related to commentaries on both verse and prose texts.

The only research directly related to the title of this study is a master's thesis titled *Critique and Analysis of the Commentaries on Golestan*, which was defended in 2010 at the University of Isfahan. In this thesis, the author examines four commentaries – those of Bosnoudi, Khaza'eli, Khatib Rahbar and Yousefi – analyzing the commentators' perspectives on certain textual difficulties in *Golestan* and comparing their methodologies, as well as their strengths and weaknesses.

3. Methodology

The approaches analyzed in this study are categorized into five types:

1. Content-Oriented (Meaning-Centered) Approach: In this approach, the commentator pays special attention to explaining the meaning and concept of the text. Characteristics include elucidating the meanings of words and sentences, verses and hadiths, proverbs and allusions, as well as explaining specialized terminology, semantic shifts in vocabulary, and elucidation of the text.

2. Formal Approach: This approach encompasses issues related to the linguistic and grammatical aspects of the text and vocabulary. It focuses on the role of words and sentences, the structure of Persian and Arabic vocabularies, forms and conjugations, historical syntax, prepositions, stylistic details, irregular plurals, diacritical markings of challenging words, etymology, and so forth.

3. Rhetorical Approach: This involves examining the rhetorical elements of the text, including novel expressions, clarity of presentation, and the subtleties of the author's stylistic choices.

4. Data-Oriented Approach: In this approach, three aspects are covered: first, the commentator's attention to allusions and references within the text (such as the mentions of verses, hadiths, stories, anecdotes, traditions, historical and social events, as well as his beliefs and opinions); second, the commentator's engagement with other commentaries and expert opinions; and finally, the examination of similarities and semantic parallels between texts, including evidence, examples, and translations of the work.

5. Referential Approach: This involves research concerning the sources of verses, hadiths, anecdotes, sayings, word meanings, and the introduction of additional resources for further study, including the compilation of various bibliographies.

In this study, each work is examined through the lens of these approaches, with the commentator's method illustrated through specific examples. In the final section, to substantiate the findings, the results of a statistical study on the frequency of each approach in the work of each commentator—specifically concerning the fourth and tenth anecdotes of the fifth chapter of *Golestan*—are presented, allowing for comparative evaluation.

4. Discussion

What becomes apparent regarding each commentator's performance is that Gharib's commentary is significant because it has served as a model for subsequent commentators. Mashkooz's keen interest in ancient history and old Iranian languages has imbued his commentary with an element of ancient culture. In contrast, Khaza'eli has endeavored to provide a comprehensive commentary on *Golestan*, offering a more detailed and complete explanation of the text. Khatib-Rahbar likewise sought to cover all aspects of the text in his commentary; like Khaza'eli, he focused largely on semantic explanations but engaged less with content-related challenges. Khatib-Rahbar's academic background and interest in Persian grammar are clearly reflected in his work, which places a strong emphasis on linguistic and grammatical issues. Yousefi's commentary can be considered a more contemporary version of earlier works; his avoidance of imposing a definitive interpretation of the text marks a novel aspect of the content-oriented approach. Yousefi's work comprehensively incorporates the opinions of previous commentators and researchers, providing a complete cultural perspective on *Golestan*.

5. Conclusion

Collectively, these findings suggest that recent commentaries on *Golestan* have been influenced more than ever by prevailing discourses and contemporary necessities—such as scientific movements, social approaches, audience needs (ranging from specialists and academics to the general public), as well as the commentators' own research interests and inclinations. Over time, commentators have incorporated new research dimensions into their work and have engaged with the text through innovative or more evolved approaches.

Keywords: Persian literary history, Persian prose, commentaries on *Golestan*, Saadi's *Golestan*, stylistics

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۱، (پیاپی ۸۹ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۹۸ تا ۱۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۱۳

مقایسه رویکردهای شرح نویسی بر گلستان سعدی (بر اساس پنج شرح مشهور)

احمد خاتمی^۱، مریم کامیاب^۲

چکیده

گلستان سعدی، یکی از برجسته‌ترین آثار نثر فارسی است که از دیرباز مورد توجه بوده و شرح‌های گوناگونی بر آن نوشته شده‌است. حوزه تحقیق این مقاله پنج شرح از عبدالعظیم قریب، محمدجواد مشکور، محمد خزائی، خلیل خطیب‌رهر و غلامحسین یوسفی است. علت انتخاب این شرح‌ها تخصص مؤلفان، بازه زمانی و اشتراک آنها است. شناسایی شیوه و تفاوت کار شارحان در مواجهه با متن گلستان هدف اصلی این مقاله است. نویسندگان مقاله کوشیده‌اند تا این شیوه‌ها را در قالب رویکردهایی طبقه‌بندی کنند و ذیل هر رویکرد کیفیت کار هر شارح را به روش توصیفی - تحلیلی بیان نمایند. در راستای مستند کردن یافته‌ها به‌طور نمونه نتایج مطالعه آماری فراوانی هر رویکرد در شیوه کار هر شارح در باب چهارم و ده حکایت نخست باب پنجم گلستان آورده شده تا امکان مقایسه و ارزیابی آثار فراهم شود. از کنار هم نهادن دست‌آوردها این نتیجه حاصل می‌شود که شرح نویسی بر گلستان در سده اخیر بیش از هر چیز تحت تأثیر گفتمان‌های غالب و ضرورت‌های زمانی مثل نهضت‌های علمی و رویکردهای اجتماعی، نیاز مخاطبان و

۱. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). a_khatami@sbu.ac.ir

۲. دانشجوی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. Maryam_kamyab@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4902-2772>

 <https://orcid.org/0009-0005-3567-3541>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.236062.1322>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

جامعه هدف اعم از متخصصان، دانشگاهیان و عامه مردم و زمینه مطالعاتی و علاقه‌مندی شارحان بوده است. شارحان به مرور زمان، جنبه‌های پژوهشی جدیدی را به کار خود افزوده و با رویکردهایی نو یا تکامل‌یافته‌تر با متن برخورد کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ ادبیات فارسی، نثر فارسی، شرح‌های گلستان، گلستان سعدی، سبک‌شناسی

۱. مقدمه

گلستان سعدی در میان متون قدیمی ادبیات فارسی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این کتاب از دیرباز مورد توجه بسیار قرار گرفته، شرح‌های گوناگونی در شبه‌قاره هند، امپراطوری عثمانی و ایران بر آن نوشته شده، به زبان‌های گوناگون ترجمه شده‌است و محققان و ناقدان متعدد دست به تصحیح و تحشیه آن زده‌اند. این اهمیت و توجه در سده اخیر ادامه یافته و پس از تأسیس مراکز آموزشی و علمی جلوه‌های نوینی پیدا کرده‌است. شرح‌هایی که در سده اخیر توسط مدرسان و استادان ادبیات فارسی به رشته تحریر در آمده‌اند، به روش علمی و برای اهدافی خاص نگاشته شده‌اند. گسترش حوزه مطالعات ادبی و شناخت و دست‌یابی به منابع جدید، در کنار زمینه‌های مشترک پژوهشی با علوم دیگر سبب شده که شرح‌های جدید دربردارنده ابعاد جدیدی از مواجهه با متن باشند که در قالب تعلیق، تحشیه، توضیح، شرح یا گزارش نامگذاری شده‌اند.

با افزایش این آثار به مرور زمان، لزوم شناخت روش شارحان برای بررسی، ارزیابی و طبقه‌بندی آنها اهمیت می‌یابد. مطالعه و بررسی شرح‌ها نشان می‌دهد که تفاوت‌هایی آشکار یا پنهان در میان آنها وجود دارد که تاکنون کمتر دیده شده‌است. این تفاوت‌ها در ارتباط با عناصری چون شارح یا مخاطب، دوره تألیف اثر و ضرورت‌های زمانی و گسترش مطالعات ادبی معنی می‌یابد.

از اهداف این پژوهش، یکی برجسته کردن تفاوت‌های معناداری است که در شرح‌های گلستان وجود دارد و دیگری طبقه‌بندی این تفاوت‌ها در قالب رویکردهای گوناگون و بررسی آثار ذیل تعریف رویکردها است. دست‌یافتن به دورنمایی از شیوه کار شارحان در مواجهه با متن گلستان هدف دیگر نویسندگان مقاله است.

با توجه به پیدایش و گسترش شرح‌نویسی علمی جدید که موضوع این پژوهش است، از میان شرح‌های نگاشته‌شده بر گلستان در سده گذشته، پس از بررسی آثار گوناگون، پنج اثر برای مطالعه انتخاب شده‌اند. علت انتخاب این پنج شرح را می‌توان در تقدم، مشهور بودن، پرمخاطب بودن و شمارگان هر یک دانست. شرح‌های چاپ‌شده توسط عبدالعظیم قریب در سال ۱۳۱۰، محمدجواد مشکور در سال ۱۳۴۲، محمد خزائلی در سال ۱۳۴۴، خلیل خطیب‌رهبر در سال ۱۳۴۶ و غلامحسین یوسفی در سال ۱۳۶۸ حوزه کار این مقاله است. روش کار این پژوهش قابل تعمیم به شرح‌های دیگر متون است.

۱-۱. بیان مسئله

چنان‌که بیان شد، شرح متون سابقه‌ای طولانی دارد. با توجه به تعدد نگارش شرح بر متون ادبی فارسی در دوره معاصر، شناخت مبانی، اسلوب و رویکردهای مواجهه شارحان با متن‌ها، امروزه تبدیل به مسئله‌ای بنیادین شده و به‌خصوص برای محققان سنجش و ارزیابی شرح‌های گوناگون متون امری مهم است. در بین تحقیقات معاصر به صورت جسته و گریخته در باب اسلوب‌های شرح‌نویسی مطالبی بیان شده؛ چنان‌که یکی از پژوهشگران در باب نوع رویکرد شرح‌نویسی در شرح متون می‌گوید:

رویکرد غالب در شرح‌نویسی ارائه معنای واژه‌ها و تبیین دشواری‌های زبانی متن ادبی و بازنویسی آن به نثر روان امروزی است. این در حالی است که شرح‌نویسی صحیح و علمی می‌تواند در رشد تفکر انتقادی مخاطبان تأثیرگذار باشد... شروحي که به سطح‌نگری و تحمیل معنای مورد نظر شارح بر متن ادبی ختم می‌شود، جولانگاه اندیشه و تفسیر مخاطب را محدود می‌کند... در مقابل شروحي که نشانه‌ها و اطلاعاتی با هدف گشایش فکری خواننده ارائه می‌دهد او را به تفکر درباره متن برای دریافت معنا و لایه‌های مختلف آن وامی‌دارد و باعث رشد تفکر انتقادی و توانایی تحلیل و تفسیر وی خواهد گشت. (قبول و همکار، ۱۳۹۸: ۱۸۴)

یا منتقد دیگری اصل «واسطه بودگی» شارح بین متن و مخاطب عام متون ادبی را برجسته کرده و گفته است: «اگر هدف از شرح و تفسیر متن‌های ادبی، دست‌یافتن به حوزه فهم متن، در کنار آماده کردن خواننده برای درکی پویا از متن است، شارح باید بکوشد خواننده را به سطح بالایی از درک و دریافت متن برساند.» (علوی مقدم، ۱۳۸۹: ۶۳) با وجود سخنانی از این دست که بسیار اندک و پراکنده در خلال پژوهش‌های معاصر آمده، هنوز اثری مستقل در باب معیارها و اسلوب‌های شرح‌نویسی نوشته نشده و ملاک‌های روشنی برای ارزیابی شرح‌های نوشته شده بر یک متن نیز شناسایی و بیان نشده است.

مرور زمان، گسترش حوزه دانش‌های مرتبط با هر موضوع، نیاز جامعه و آموزندگان و... سبب می‌شود که شارحان با اهداف و روش‌هایی جدید به مطالعه و شرح آثار روی آورند. در دو دهه اخیر چاپ آثار انبوهی با عنوان شرح و توضیح متون نظم و نثر، نمایانگر اهمیت و توجه و نیاز مخاطبان به این آثار است؛ اما در این میان آثاری نیز تألیف شده که از نظر علمی چندان قابل توجه نیستند. به همین سبب، شناخت آثار معتبر در این زمینه و مطالعه شیوه کار شارحان پیشگام یا برتر اهمیت دوچندان می‌یابد. شناخت این شیوه‌ها هم در تبیین سبک کار هر شارح در پژوهش‌های موردی کارآمد است، هم شیوه‌نامه‌ای برای مواجهه با متن است که مزایا، معایب و نواقص کار دیگران را می‌توان با آن سنجید و هم در نمایش سیر تکاملی و تاریخی شرح‌نویسی ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تا کنون هیچ تحقیق مستقلی درباره رویکردهای شرح‌نویسی صورت نگرفته است. از آنجا که به‌طور خاص کتاب، مقاله یا نظریه‌ای در این باره منتشر نشده، دست‌آوردهای این پژوهش بر اساس یافته‌ها و طبقه‌بندی نویسنده صورت گرفته است. در خصوص گلستان، مطالعاتی درباره برخی شرح‌ها انجام شده، اما تنها تحقیق مرتبط با عنوان این پژوهش، یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «نقد و بررسی شروح گلستان سعدی» است. در این پایان‌نامه، نویسنده با بررسی شرح‌های سودی بسنوی، محمد خزائی، خلیل خطیب‌رهبر و غلامحسین یوسفی این آثار را با هم مقایسه کرده است. با این که نویسنده این رساله بیان می‌دارد که در پژوهش چهار شرح مذکور، نقد و بررسی شده و نقاط ضعف و قوت هر یک به شیوه مقایسه و بررسی در حد توان نمایانده شده است، اما در عمل تنها تعدادی از مشکلات متن گلستان فهرست‌وار بیان و نظر شارحان مختلف پیرامون آن آورده شده و به روش قیاسی نقاط ضعف و اشکال در معنی لغات، ترکیبات، شرح ابیات، نکات دستوری و موارد دیگر مشخص شده است. در حالی که پژوهش حاضر درصدد تبیین روش کلی کار شارحان و رویکردهای ایشان در شرح‌نویسی است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

گلستان سعدی نمونه‌ای از نثر فارسی و یکی از متون درسی دانشجویان ادبیات فارسی است که توجهی ویژه می‌طلبد. «اگر این کتاب کوچک حجم بزرگ‌مایه نبود، دو ثلث از شخصیت و بلندی مقام شیخ ناپیدا بود» (بهار، ۱۳۴۹: ۱۲۴) گلستان از امهات نثر فارسی است و از آنجا که حدود ۵۰۰ بیت

یا جمله آن به عنوان ضرب المثل در میان مردم رواج پیدا کرده (شریعت، ۱۳۸۹: ۳۹۱) نشان دهنده رواج و نفوذ آن از گذشته تا کنون است. گلستان چه از لحاظ ساختار و چه محتوا دارای قابلیت‌ها و ظرائف متعددی است. گلستان قرن‌ها کتاب درسی فارسی‌زبانان ایران و خراسان بزرگ و قفقاز و بسیار کسانی در عثمانی و نیم قاره هند بوده است. بررسی شرح‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها و ترجمه‌های گلستان نشان دهنده تأثیری است که این اثر سعدی در نویسندگان پسین خود داشته است. (منزوی، ۱۳۵۲: ۱۶۸)

دریافت فهم کاملی از متن این اثر و تسلط بر این جزئیات به کمک شرح‌های مختلف امکان‌پذیر است. ایرج افشار در باب اهمیت شناسایی شرح‌های گلستان می‌نویسد:

شرح نوشتن بر گلستان سعدی و تفسیر آثار فکری این شاعر سابقه‌ای دراز دارد و عده کثیری بدان پرداخته‌اند. اغلب شروح اساسی و مفصل به وسیله خوانندگان غیرفارسی‌زبان به رشته تألیف درآمده. مانند شرح‌های گلستان شمعی و سروری و سودی. در این روزگار هرچه ما ایرانیان از معارف قومی و سنت‌های قدیم دور می‌شویم به داشتن شروح و تفسیری که کاشف معانی و مفاهیم عالی و مشکلات افکار سعدی و حافظ باشد نیازمندتر می‌شویم. طبعاً برای پیشرفت تبعات ابتکاری و به دست آوردن اطلاعات جدیدتر در خصوص وی، مطالعه و سنجش کارهای گذشتگان و رسیدگی انتقادی و نقد علمی یک‌به‌یک آنها سرلوحه کارهای اساسی و مهم سعدی‌شناسی آینده خواهد بود، بی‌هیچ تعصب می‌توان گفت که ارائه هیچ نوع تحقیق جدید امکان‌پذیر نیست مگر اینکه کارهای گذشتگان یک‌یک مورد سنجش و بازبینی قرار گیرد. (افشار، ۱۳۷۵: ۳۳ و ۳۴ و ۳۹)

به همین دلیل و آنچه پیش از این در بیان و اهمیت مسئله گفته شد، مطالعه شرح‌ها با نگاهی نو که متضمن دریافت‌های جدید است ضرورت می‌یابد. فهم و یافتن الگوی فکری و عملی شارحان می‌تواند الگویی برای شرح‌نویسی در آینده باشد. طبقه‌بندی نقاط قوت و ضعف شارحان در جنبه‌های مختلف شرح‌نویسی با توجه به نوع متن و مخاطبان و در دست داشتن معیاری برای ارزیابی آنها، در حوزه‌های تاریخ ادبیات معاصر و نقد ادبی کارآمد و لازم به نظر می‌رسد.

۲. بحث و بررسی

گلستان سعدی به دلیل اهمیت اثر و جایگاه ادبی و تعلیمی آن در طول سده‌ها مورد توجه ادبا، نویسندگان، درباریان و... بوده و به عنوان کتاب درسی، تدریس شده است. «بعد از سعدی به طوری گلستان مورد توجه خاص و عام قرار گرفت که یکی از کتب درسی و عمومی زبان فارسی شد». (بهار، ۱۳۴۹: ۱۵۵) شهرت گلستان موجب شده که شرح‌های گوناگونی بر آن نوشته شود. نخستین شرح‌های آثار فارسی به زبان‌های دیگر و عمدتاً عربی بوده که بنابر نیازهای زمانه برای استفاده دانشمندان، بزرگان، حاکمان و ادب‌دوستانی است که زبان مادری‌شان فارسی نبوده است.

شرح‌هایی که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، آثاری هستند که پس از تأسیس دارالمعلمین در سال ۱۲۹۸ مبتنی بر تهیه متون جدید، جهت تدریس در مراکز آموزشی توسط اساتید زبان و ادب فارسی تألیف شده‌اند و از درجه شناخت و اعتبار بیشتری برخوردارند.

در طول دهه‌های اخیر، فراگیرشدن و گسترش کرسی‌های ادبیات فارسی، پذیرش دانشجویان فراوان که نیاز به کتب درسی داشته‌اند و نیز افزایش کتابخوان‌های عمومی علاقه‌مند به متون ادبی کلاسیک، در ایجاد بسترهای لازم برای شرح‌نویسی مؤثر بوده است. گلستان نیز چون بسیاری آثار دیگر، طی دهه‌های اخیر بارها شرح شده است. از دلایل مهمی که شارحان، به تصحیح و شرح مجدد آثار روی می‌آورند رفع کمبودهای علمی، اصلاح اشتباهات و تکمیل پژوهش‌هایی است که در گذشته صورت گرفته است.

از آنجا که حوزه مطالعه این پژوهش شرح‌هایی است که در ایران و توسط مدرسان ادبیات فارسی و استادان دانشگاه به منظور مطالعه و تحصیل اهل ادب و دانشجویان نوشته شده‌اند، با مطالعه و بررسی آثار این دوره و میزان اهمیت و اعتبار متن، پنج اثر گزینش شده‌اند که عبارت‌اند از: شرح عبدالعظیم قریب (۱۳۱۰)، شرح محمدجواد مشکور (۱۳۴۲)، شرح محمد خزائی (۱۳۴۴)، شرح خلیل خطیب‌رهبر (۱۳۴۶) و شرح غلامحسین یوسفی (۱۳۶۸).

هرچند این آثار با عناوین گوناگونی چون تصحیح، توضیح، شرح و ... منتشر شده‌اند، اما در این پژوهش با تأکید بر جنبه‌های مشترک آنها، از واژه «شرح» برای همگی استفاده شده است.

شرح عبدالعظیم قریب بر خلاف حجم کم، بر شرح‌های دیگر دوره جدید فضل تقدم دارد. قریب در مقدمه‌ای که بر اثرش نگاشته علاوه بر شرح زندگی سعدی با رجوع به منابع گوناگون، زندگی سعدی را به تفصیل شرح داده است. بخش قابل توجه این مقدمه، قسمتی است که تحت عنوان «نقد ادبی» آمده است. این مقدمه اهمیت فراوانی دارد، زیرا از نخستین نمونه‌های تحقیقات علمی و الگویی برای نوشتن مقدمه‌ها در آثار بعدی به شمار می‌رود.

عبدالحسین زرین کوب در این باره نوشته است:

گلستان سعدی به تصحیح و حواشی استاد بزرگوار جناب میرزا عبدالعظیم خان گرکانی... از جهت قدمت و صحت مزیت زیادی ندارد و نسخه‌های خطی و چاپی گلستان هست که به مراتب دقیق‌تر و صحیح‌تر از این نسخه چاپ میرزا است، اما مزیتی که این نسخه دارد از جهت حواشی مفید آن و مقدمه جامعی است که درباره سعدی و ترجمه احوال او دارد. (زرین کوب، ۱۳۳۴، ش ۷: ۳۰۶)

۲-۱. عوامل مؤثر بر شیوه‌های شرح‌نویسی

مطالعه شرح‌های مذکور نشان می‌دهد که شارحان در گذر زمان با شیوه‌هایی نو به مواجهه با متن گلستان پرداخته‌اند. تلاش هر شارح این بوده که ابعادی نوتر یا کامل‌تر از شرح و توضیح متن را عرضه کند. با نگاهی تاریخی به شرح‌های یادشده، می‌توان گفت انگیزه و روش هر شارح تحت تأثیر چند عامل قرار داشته است که عبارت‌اند از:

۲-۱-۱. نقش مخاطب و نیازسنجی

چگونگی تألیف و نوشتار یک متن علمی با توجه به جامعه هدف صورت می‌گیرد. شارحان گلستان نیز در دهه‌های گذشته با تأکید بر نوع و نیاز مخاطبان اقدام به نگارش و تألیف آثار خویش کرده‌اند. خوانش بیش‌گفتارهای این آثار نکاتی چند را مشخص می‌کند. از جمله اینکه شرح‌های دهه چهل شمسی بیشتر با هدف تدریس در دانشگاه‌ها و مدارس آموزش عالی و برای مخاطبان تخصصی تهیه شده‌اند.

مشکور با توجه به نیاز به تهیه یک متن انتقادی و منقح از گلستان اقدام به مقابله متن مصحح فروغی با دو نسخه دیگر کرد. او یادداشت‌هایی که در شرح مشکلات و توضیح لغات گلستان در زمان تدریس این کتاب در دانشسرای عالی جمع‌آوری کرده بود را تدوین کرده و جهت استفاده دانشجویان و اهل فضل به همراه متن اثر منتشر کرد. (نک: سعدی، ۱۳۴۲: د و ه) از آنجا که مخاطبان اثر او دانشجویان و پژوهشگران بودند، بنای شارح بر آن بوده است که خواننده سطوحی از دانش ادبی را در اختیار دارد.

خزائلی در باب علت شرح کتاب گلستان می‌نویسد:

بر مقتضای ایفای وظیفه [دین هر فارسی زبان به گلستان] است که ناچیز با کمی بضاعت خویش قدم در بازار ادب نهاده و همه نقد کیسه همت خود را در این راه داده است و بر گلستان شیخ شرحی نگاشته که خاص و عام، هر دو را به کار آید. سعی من بر آن بوده که هیچ نکته‌ای از گلستان فرونماند و همه مشکلات آن حل شود و افکار بلند شیخ که در قالب تنگ الفاظ جای گرفته، بسط یابد. (سعدی، ۱۳۴۴: ۵)

خطیب‌رهبر در پیشگفتار کوتاه اثر بیان می‌دارد که برای آسانی کار نوآموزان ادب معنی واژه‌ها و جمله‌های دشوار و برخی نکته‌های دستوری و ادبی را با مراجعه به کتاب‌های معتبر در ذیل هر صفحه ثبت کرده‌است.

یوسفی نیز در شرحی که بر گلستان نوشته مخاطب خود را به‌طور مستقیم جوانانی می‌داند که به مطالعه گلستان علاقه‌مندند و به همین سبب کوشیده کتابی همه‌جانبه تألیف کند. اما نکته ظریفی که خود در سخن نیز به آن اشاره کرده و موجب تمایز این اثر با شرح‌های پیشین می‌شود، دقت به جهان فکری سعدی و شرح اندیشه اوست.

این کتاب به صورتی فراهم آمده که خوانندگان گرامی به‌خصوص جوانان، بی آنکه به فرهنگ‌ها و پرسش از دیگران حاجت داشته باشند، بتوانند در گلستان سعدی سیر و مطالعه کنند و آنچه را او اندیشیده و به قلم آورده به آسانی دریابند و با دنیایی که فراموده آشنا شوند. (سعدی، ۱۳۶۸: ۱۷)

۲-۱-۲. خاستگاه سیاسی و ایدئولوژیک شارح و مخاطب، ضرورت‌ها و پسند زمانه

طی دهه سی و چهل نهضت علمی شرح‌نویسی در کشور رونق گرفته و دانشگاه‌ها به صورت تخصصی به تدریس رشته ادبیات فارسی و علوم مربوطه پرداختند. گلستان همچنان جزو یکی از مهم‌ترین سرفصل‌های درسی بود و توجهی خاص می‌طلبید. از سوی دیگر نیاز به بازخوانی اندیشه‌های سعدی و شیوه زیست و جهان‌بینی او لازم به نظر می‌رسید.

خزائلی در چنین فضایی گلستان و بوستان را مجدداً مورد ارزیابی قرار داد. برای خزائلی گذشت زمان و ضرورت‌های فهم جدید از گلستان در انتخاب اثر برای شرح اهمیت داشت. او در مورد هدف خویش می‌نویسد: «نگارنده خواست به شیخ ارادت صادق خود بنماید و باب تحقیق و تتبع به روی دانش‌پژوهان هم‌زمان بگشاید و چون تحول زمان مسیر افکار خردمندان را تغییر می‌دهد، اهل هر زمان به آثار گذشتگان با نظری دیگر می‌نگرند.» (سعدی، ۱۳۴۴: ۱۱ و ۱۲)

او کار خود را نمونه‌ای از تحقیقاتی می‌داند که اهل این عصر جویای آن هستند. و شرح اثر را پاسخی می‌داند به تمامی نیازهایی که مخاطبان و خوانندگان گلستان احتیاج دارند.

در عهد ما دانش‌طلبان می‌خواهند پندهای دلپسند شیخ را تجزیه و تحلیل کنند و با اصول اجتماعی امروز مطابقت دهند. همچنین در مقام آن‌اند که ریشه‌های واژه‌های پارسی را بدانند و مشتقات الفاظ تازی را که در گلستان به کار رفته... بشناسند... بالاتر از همه می‌خواهند دستور زبان مادری را... فراگیرند. اشخاص و اماکنی که از آن زمان در این دفتر ادب نامبرده شده باید شناخته شوند و محققان درباره آیات و اخبار و آثاری که در کتاب نفیس گلستان آمده‌است، سخنی چند بشنوند به‌علاوه پی‌بردن به هنرنمایی‌های شیخ اجل که از خلال هر لفظ و معنای این کتاب هویدا است، بسی ضرورت دارد. (همان: ۱۲)

خزائلی با نام‌بردن از شرح‌هایی که در سده‌های گذشته به زبان‌های فارسی، ترکی و عربی بر گلستان نوشته شده تأکید می‌کند که هیچ یک از آن شرح‌ها قابل تطبیق با احتیاجات عصر ما نیست و تلاش‌های شارحان برای تصحیح و توضیح گلستان را در همین راستا می‌داند. (همان: ۷۴)

۲-۱-۳. تخصص و ذهنیت شارح

از دیگر عوامل تأثیرگذار بر شیوه کار شارحان، زمینه مطالعاتی و تخصص آنها است. علاقه‌مندی شارحان به مباحثی چون دستور زبان، بلاغت، نقد و نظریه و... موجب می‌شود که تألیفات آنان نیز به آن سمت سوق پیدا کند. در واقع

شارح متن باید متن را بشناسد و با آن مأنوس باشد؛ برای دستیابی به نسخه یا تصحیح قابل اعتمادی از متن بکوشد و در قرائت متن حساس و دقیق و سختگیر باشد و در صورت مواجهه با هرگونه ناهمواری بیانی و وزنی (در متون منظوم) و خدشه و خللی در منطق درونی اثر، در صحت قرائت خود تردید کند و با بازخوانی مکرر و مراجعه به منابع مرتبط و تعلیقات مصحح و نسخه بدل‌ها و... در رفع اشکال پیش آمده بکوشد. این همه زمانی کارساز است که شارح مقدمات ضروری ورود به متن را حاصل کرده و در آن حوزه خاص تبحر یافته باشد. (مشتاق مهر، ۱۳۹۸: ۲۲۷)

علاقه‌مندی خزائلی به حوزه‌های دستور زبان و عروض و قافیه سبب شد که در شرحی که بر گلستان نگاشت این دو حوزه مورد توجه خاص قرار گیرند و بخش قابل توجهی از توضیحات متن را به خود اختصاص دهند. خطیب‌رهبر نیز همین سنت را در شرح‌نویسی ادامه داد. پس از انتشار شرح خطیب‌رهبر، تا سال‌ها بعد شرح و تصحیح جدیدی از گلستان منتشر نشد و همین چند اثر منبع اصلی دانشجویان، محققان و علاقه‌مندان بود. اما در سال ۱۳۶۸ شرح و تصحیح دیگری روانه بازار شد که شیوه جدیدتری در شرح‌نویسی بود.

یوسفی در کارنامه کاری خود به‌طور تخصصی به تصحیح متون کهن پرداخت. مطالعات و آشنایی او با زبان‌های اروپایی باب جدیدی را در روش شرح‌نویسی او گشود. شرح یوسفی منبعث از مطالعات تطبیقی، نظریات جدید و خوانش‌های بینامتنی است.

۲-۲. رویکردهای شرح متن

برای ورود به مبحث رویکردهای شرح‌نویسی، مقدماتی گفته شد. در کنار آشنایی با متن و تسلط به علوم ادبی، انتخاب شارح که به متن از کدام دریچه بنگرد و ضروریات آن چیست، در ارائه شرحی یک‌دست مهم است. آگاهی خواننده نیز از شیوه‌های شرح یک متن، به او در انتخاب و یافتن سریع‌تر آنچه می‌خواهد، یاری می‌رساند.

به عبارتی دیگر برای شرح هر متن ادبی اتخاذ روش علمی متناسب با ماهیت آن لازم است و در انتخاب چنین روشی توجه به الزامات آن متن ضروری است تا شارح را به هدف نهایی شرح‌نویسی برساند. توجه به نوع متن، در نظر گرفتن سطح مخاطب، هدف شارح از شرح‌نویسی و در نهایت روشی که برای رسیدن به آن برمی‌گزیند، از عوامل تأثیرگذار در موفقیت یا شکست شروح است. (همتیان، ۱۳۹۳: ۳۰)

با مطالعه و بررسی شرح‌های نوشته‌شده بر گلستان سعدی و ثبت ویژگی‌های آن‌ها، می‌توان به نتایج معناداری دست یافت. این نتایج نشان می‌دهد که هر شارح از دریچه‌ای نو به مواجهه با متن پرداخته و در این مواجهه عواملی که مذکور افتاد، اثر داشته‌اند. این شیوه مواجهه با متن و شرح‌نویسی در این مقاله، ذیل عنوان رویکرد نام‌گذاری شده است. برای هر رویکرد، ویژگی‌هایی تعریف شده، خصوصیات هر اثر مطابق تقسیم‌بندی صورت گرفته و کیفیت کار هر شارح در آن حوزه بیان شده است. از خاطر نبریم که عامل زمان در تکامل این رویکردها نقش مهمی دارد و هر اثر را بایستی در بستر

زمانی خود و در مقایسه با آثار پیشین سنجید. در پایان برای دستیابی به تصویری روشن‌تر از آنچه بیان شده، باب چهارم و ده حکایت نخست باب پنجم گلستان را برگزیده‌ایم و میزان فراوانی ویژگی‌های هر رویکرد در آثار پنج‌گانه را در جداولی جای داده‌ایم.

۲-۲-۱. رویکرد محتوایی (معنا محور):

در این رویکرد شارح توجهی ویژه به ارائه توضیحاتی درباره معنا و مفهوم متن دارد. بیان معانی لغات و جملات، آیات و احادیث، امثال و کنایات، توضیح درباره اصطلاحات تخصصی، تحولات معنایی واژگان و اعلام متن از ویژگی‌های این رویکرد است.

این رویکرد در شرح قریب تنها به صورت پرداختن به معانی برخی لغات و اصطلاحات مانند «صِرّه» «مراقبه» (سعدی، ۱۳۶۳: ۳۰ و ۴)؛ آیات مانند «نحن أقربُ...» و «أَتأمرونَ النَّاسَ...» (همان: ۶۷ و ۸۷)؛ احادیث مانند «اعدا عِدْوَك...» (همان: ۱۷۷)؛ عبارات و اشعار عربی مانند «و افانیئ...»، «مَنْ ذَا یُحَدِّثُنِی...» و «فَقَدْتُ زَمَان...» (همان: ۸۳، ۱۲۱ و ۱۳۹) دیده می‌شود. همچنین به صورت مختصر، توضیحاتی را درباره برخی اعلام مانند «بعلبک» و «اردشیر» (همان: ۶۷ و ۹۸) ارائه کرده است. البته او در بخشی در پایان کتاب به نام «بعضی حواشی لازم برای توضیح مطالب کتاب گلستان» توضیحات نسبتاً مفصلی را در مورد برخی اعلام آورده است. پیداست که شارحان در شرح‌های اولیه تنها به اختصار به توضیح معانی و مفاهیم متن پرداخته‌اند.

گذر زمان و توجه به شرح نویسی به عنوان یک شاخه مهم پژوهشی، بر کیفیت و کمیت کار شارحان اثرگذار بود. در شرح مشکور بیان معانی کلمات به صورت فهرستی در پایان کتاب فراهم آمده است. همچنین در بخش حواشی و تعلیقات معنی آیات و جملات عربی مانند «سمعی الی حسن...» و «گالبدر إذا بدا» (سعدی، ۱۳۴۴: ۲۲۳ و ۲۳۷)، تعریف اصطلاحاتی مانند «مراقبت» و «سماع» (همان: ۱۲ و ۲۲۸) و توضیح اعلام مانند «ابوبکر بن ابی نصر» و «گنبد عضد» (همان: ۲۱۵ و ۲۳۴) دیده می‌شود.

رویکرد محتوایی در شرح خزائلی بسیار پررنگ و متفاوت از دو اثر پیشین است. شیوه مفصل و کامل خزائلی در شرح معانی کلمات سبب شده که اکثر کلمات چه دشوار و چه ساده معنا شده باشند مانند توضیح واژه «دیوان» (سعدی، ۱۳۴۲: ۲۷۰ و ۲۷۱). در مورد کلمات دشوار مانند «جَمی» (همان: ۳۸۵) معانی آنها و در مورد کلمات ساده مانند «دفتر» (همان: ۶۷۷) ریشه و کاربرد قدیم آنها آورده شده است. شارح در شرح کلمات به معنای مختصر بسنده نکرده و جنبه‌های گوناگون معنوی یک کلمه را مانند «توکیل»، «بروت»، «زرق» و «زنخدان» (همان: ۲۸۷، ۶۳۳، ۶۸۵ و ۶۹۲) بیان کرده است. توضیح اعلام اشخاص نیز مانند «فریدون»، «عمرو لیث» و «بغداد» (همان: ۲۲۳، ۲۸۶ و ۴۰۵) در شرح او دیده می‌شود.

هرچند رویکرد محتوایی در اثر خطیب‌رهبر نیز نمود بارزی دارد، اما توجه کمتری به ابعاد گوناگون معنایی متن صورت گرفته است و در کنار توضیحات فراوان، ابهامات و کمبودهایی به چشم می‌خورد از جمله: ۱. مختصرنویسی توضیحات در بعضی موارد چنان که در توضیح عبارت «آن را که کمند سعادت کشان می‌برد، چه کند که نرود؟» گفته «مقصود سعدی بیان عقیده جبریان است و در مذهب شیعه بر بطلان این عقیده دلیل هاست» (سعدی، ۱۳۴۶: ۵۹۶) اما توضیح دیگری در مورد عقیده جبریان و شیعیان و مذهب و دیدگاه سعدی ارائه نداده است؛ ۲. غریب‌تر بودن معنا از واژه مانند «قصیده: چکامه» و «هواپرست: بلکامه» (همان: ۱۱۷ و ۲۳۳)؛ ۳. توضیح کلمات ساده مانند «لاغر» و «حسود» (همان: ۵۳ و ۶۷)؛ ۴. نارسایی و کوتاهی توضیح اعلام نسبت به حجم شرح کتاب مانند شرح «هما» (همان: ۵۶).

در شرح یوسفی توجه کامل به جنبه‌های محتوایی و معنایی متن دیده می‌شود. یوسفی در توضیح معنای واژگان و عبارات گاهی از متون و لغت‌نامه‌های گوناگون استفاده کرده مانند «حضرت»، «عنقوان» و «خاطر» (سعدی، ۱۳۶۸: ۲۲۸ و ۲۲۹، ۲۴۴، ۲۶۳) و گاهی به معنای وضعی کلام توجه دارد مانند «زد» (همان: ۲۳۹). در شرح او توجه به معانی اصطلاحات گوناگون مانند «مکن فراخ روی...» و «پرده عشاق» (همان: ۲۷۶ و ۳۴۵) به چشم می‌خورد. از دیگر ویژگی‌های شرح یوسفی توجه به معانی قدیم کلمات مانند «غرض» (سعدی، ۱۳۶۸: ۹۳) و توضیح کوتاه اعلام مانند «زوزن» و «ابوالفرج ابن جوزی» (همان: ۲۹۷ و ۳۳۹) است. تلاش یوسفی برای به‌دست‌دادن متنی با شرح مفصل، گاهی باعث پرداختن او به توضیح مطالب روشنی چون «کتاب شاهنامه» (همان: ۲۵۸) شده است.

۲-۲-۲. رویکرد صوری

نکات مرتبط با جنبه‌های زبانی و دستوری متن و واژگان زیرمجموعه این رویکرد قرار می‌گیرد. نقش کلمات و جملات، ساختار واژگان فارسی و عربی، باب‌ها و صیغه‌ها، دستور تاریخی، حروف اضافه، نکات سبکی، مفردات و جمع‌های مکسر، اعراب‌گذاری کلمات دشوار، ریشه‌شناسی لغات و... در این شیوه شرح‌نویسی مورد توجه ویژه قرار دارد.

در شرح قریب هیچ‌گونه نشانه‌ای از این رویکرد به چشم نمی‌خورد. در شرح مشکور نیز توجهی به موارد زبانی و دستوری دیده نمی‌شود.

در شرح خزائلی این رویکرد به شرح گلستان وارد می‌شود. شیوه‌هایی از جمله توضیح برخی قواعد دستوری در دوره قدیم و زمان شرح اثر مانند حذف ادات شرط، قاعده ابدال و شرح «طلبید» (سعدی، ۱۳۴۴: ۲۸۷، ۴۰۶ و ۶۹۸)؛ بیان ویژگی‌های نحوی جملات و نقش دستوری برخی کلمات و عبارات مانند «عزوجل»، «ایجاز سخن را»، «بر او کتابی چند» و «دایم» (همان: ۱۱۵، ۱۷۱، ۶۷۷ و ۷۰۰)؛ توجه ویژه به معنی و کاربرد حروف اضافه مانند «بمجرد»، «کاش بلند شد» و «به تأدیب» (همان: ۴۰۲، ۶۸۲ و ۷۳۹)؛ جمع‌ها و مفردات مانند «دفتر» و «اشقیاء» (همان: ۶۷۷ و ۷۳۸)؛ ریشه‌شناسی لغات عربی و شناخت صیغه‌ها مانند «تدلیس»، «مخوف»، «اذل» و «تکلان» (همان: ۵۷۷، ۶۲۹، ۷۳۶ و ۷۵۰)؛ اشاره به ریشه کلمات مهم در زبان پهلوی، سانسکریت، یونانی هندی، فرانسوی و انگلیسی مانند «دشنام»، «ایوان» و «خردمند» (همان: ۲۲۱، ۲۲۳ و ۲۹۹) و بیان اجزای کلمات مرکب مانند «هنرنمای» و «پیشینیان» (همان: ۷۱۳ و ۷۴۰) را می‌توان از ویژگی‌های این اثر نام برد. از دیگر ویژگی‌های شرح خزائلی فراوانی توضیح «قواعد» در میانه متن است که گاه مرتبط با شیوه کلام سعدی و گاه در ارتباط با کلیت دستور زبان فارسی است مانند «توضیح حرف ربط که»، «قاعده راجع به هم» و «قاعده راجع به جمع عربی با الف و تاء» (همان: ۲۲۳، ۳۸۳ و ۶۹۶).

در شرح خطیب‌رهبر بررسی ساخت و نقش کلمات و ترکیبات فارسی و عربی و ویژگی‌های دستوری آنها مانند «ناشناخت»، «عقد بیع» و «دیرینه» (سعدی، ۱۳۴۶: ۲۸۶، ۳۲۳ و ۳۵۱)؛ تجزیه و ترکیب جملات مانند «مرا از آنچه» (همان: ۳۵۰)؛ شیوه خوانش کلمات مانند «بکناش»، «شنگرف» (همان: ۲۹۸، ۴۵۸)؛ بیان برخی ویژگی‌های دستوری مکرر شده در متن گلستان مانند «بقیت و بقیه» (همان: ۲۴)؛ بیان متعدد افعالی که به قرینه حذف شده مانند «لرزه بر استخوان» و «همچنان که چاه به شبم» (همان: ۴۷۰ و ۴۹۳)؛ توضیح در مورد حروف ربط مانند «بلکه»، «همچنان»، «مگر» و «تا» (همان: ۱۴، ۲۰ و ۲۳) و... به فراوانی دیده می‌شود. بیان مسائل دستوری و نحوی بخش قابل توجهی از شرح او را دربر گرفته است.

در شرح یوسفی این ویژگی هرچند کمتر، اما همچنان به چشم می‌خورد. اشاره به ضبط‌های مختلف یک واژه و شکل صحیح آن با توجه به منابع گوناگون مانند «إغلمش» و «جوسق» (سعدی، ۱۳۶۸: ۲۵۲ و ۳۱۸)؛ توجه به ویژگی‌های نحوی و صرفی واژگان و عبارات در دستور زبان فارسی و

عربی مانند «عزوجل»، «روید» و «لایعقل» (همان: ۱۹۵، ۲۵۱ و ۲۹۷): توجه به حذف به قرینه مانند «ملک موروثم خاص» (همان: ۲۸۵): توجه به جمع‌های مکسر مانند «حراثت» و «تغور» (همان: ۳۱۵ و ۵۱۱): دقت به معانی و کاربرد حروف اضافه مانند «هدیه اصحاب را» و «مر این رنج را» (همان: ۲۰۳، ۲۹۴)، مصادر عربی مانند «مفخر» (همان: ۱۹۹) و قیده‌ها مانند «همچنین» (همان: ۲۷۹) از ویژگی‌های رویکرد صوری در شرح یوسفی است.

با ورود رویکرد زبانی و دستوری به شرح متن، این ویژگی، بخش قابل توجهی از حجم شرح‌های نگاشته شده و توجه شارح را به خود اختصاص داده‌است.

۲-۲-۳. رویکرد بلاغی

پرداختن به جنبه‌های بلاغی متن اعم از بدیع و بیان و ظرافت‌های کار نویسنده زیرمجموعه این رویکرد قرار می‌گیرد. این رویکرد نمونه‌ای از نقد بلاغی قدیمی یا نقد فنی است که به بررسی صور خیال و صناعات ادبی و این گونه امور می‌پردازد. (شمیسا، ۱۳۸۵: ۴۳۲)

در شرح قریب و مشکور توجهی به موارد بلاغی به چشم نمی‌خورد.

اما در شرح خزائلی بیان انواع نکات بلاغی و بدیعی مورد توجه قرار گرفته است مانند طی و نشر در «دو کس دشمن ملک و دینند...» (سعدی، ۱۳۴۴: ۶۸۷)، ضرب المثل در «هرچه زود برآید دیر نیاید» و «نیاید از گرگ پوستین دوزی» (همان: ۶۹۷، ۷۰۱): تضاد در تهی و پر (همان: ۳۷۸): تشبیه در «باران رحمت» (همان: ۱۱۹): جناس در «پیل و بیل» (همان: ۲۳۵): کنایه در «پنبه از گوش...» و «سر در سر دینار...» (همان: ۲۵۴ و ۶۷۶): جمع و تقسیم در «دو کس رنج...» (همان: ۶۷۷) و...

از دیگر ویژگی‌های مخصوص شرح خزائلی بیان اوزان اشعار مندرج در متن گلستان است.

خطیب‌رهبر در مقایسه با توجه زیادش به نکات دستوری، کمتر به امور بلاغی می‌پردازد. او در این حوزه بیشتر به صنایع بیان همچون استعاره در «درخت»، «عقد ثریا»، «دیدۀ انکار» و «انگشت تعجب» (سعدی، ۱۳۴۶: ۱۷، ۲۹، ۳۳۴ و ۵۰۱): تشبیه در «قاصد مرگ»، «عروس فکر» و «جعبه حجت» (همان: ۲۳، ۳۳ و ۴۹۹): مجاز در «مهم» و «جمال تو» (همان: ۱۲ و ۳۵۱) و توضیح آنها توجه دارد و ردپای صناعی چون کنایه، ترصیع، ایهام، تلمیح، تناسب، تضاد و... چندان به چشم نمی‌خورد.

در شرح یوسفی توجه به امور بلاغی کمتر دیده می‌شود. از جمله مواردی که به چشم می‌خورد ذکر برخی تشبیهات مانند «فراش باد صبا»، «دایه ابر» و «عروس فکر» (سعدی، ۱۳۶۸: ۱۹۷، ۱۹۸ و ۲۲۴) و کنایات مانند «دست تحیر...» (همان: ۲۵۰) است.

۲-۲-۴. رویکرد داده‌ای

این رویکرد سه وجه را دربر می‌گیرد. ۱. توجه شارح به تلمیحات و اشارات متن از جمله اشارات نویسنده به آیات و احادیث، داستان‌ها، حکایات، رسومات، وقایع و نکات تاریخی و اجتماعی، عقاید و نظرات نویسنده و...؛ ۲. توجه شارح به شرح‌ها و مقالات دیگر و نظرات شارحان و صاحب نظران؛ ۳. توجه شارح به تشابهات و قراین معنایی بین متون، شواهد مثال، ترجمه‌های اثر و...

از نمونه‌های رویکرد داده‌ای در شرح قریب به موارد معدودی مانند شرح رسومی مانند «خرسک» (سعدی، ۱۳۶۳: ۱۶۶) یا اشاره به شواهد مثالی از لحاظ دستوری مانند «النسخة الاولى» (همان: ۲۱۷) برمی‌خوریم. توجه به آثار دیگر نیز در بخش «بعضی حواشی لازم برای توضیح مطالب کتاب گلستان» که در پایان کتاب آمده در مواردی مانند «ابلهی کو روز روشن...» و «چه خوش گفت بکتاش...» (همان: ۲۲۵ و ۲۳۲) دیده می‌شود.

در شرح مشکور توجه به تلمیحات و اشارات متن به آیات مانند «ظلم و جهول» (سعدی، ۱۳۴۲: ۲۲۵)، کنایات و تمثیلات مانند «عاقبت گرگ‌زاده...» (همان: ۲۱۸)، شواهد مثال از آثار سعدی و دیگران در تکمیل معنی مانند «چه بودی ار سر زلفش...» و «مور گرد آورد به تابستان» (همان: ۲۳۷، ۲۴۲) و ارجاع به نظرات دیگر شارحان مانند «سنگ سراچه دل را» و «معلوم» (همان: ۲۱۴ و ۲۲۶) دیده می‌شود.

در شرح خزائلی بیان تلمیحات به آیات مانند «نه هر بلبل...» و «سر آزار...» (سعدی، ۱۳۴۲: ۳۸۵، ۶۸۳) و احادیث مانند «هشت باب...»، «بد زندگانی...» و «هرگز از دور زمان...» (همان: ۱۷۲، ۲۵۶ و ۴۶۴)؛ توضیح عقاید و رسومات قدیمی مانند «چهار طبع...»، «روی بر حصبا...»، «علم بر دوش داشتن» و «بداختر» (همان: ۱۴۶، ۳۵۰، ۳۵۲ و ۶۹۷)؛ بیان معدودی شواهد مثال برای ابیات مانند «بدین خوبی که آفتاب است...»، «هرآنکه گردش گیتی...» و «رازی که نهان خواهی...» (همان: ۳۸۸، ۴۷۶ و ۶۸۱) به چشم می‌خورد. هرچند رویکرد داده‌ای در شرح خزائلی نمود بارزتری دارد، اما همچنان وزن آن نسبت به رویکردهای دیگر و شرح‌های بعدی کمتر است.

در شرح خطیب‌رهبر رویکرد داده‌ای کمتر به چشم می‌خورد. تنها در مواردی توضیحاتی پیرامون برخی تلمیحات مثل «آب چشمه حیوان»، «مودت ذی القربی» و «غراب البین» (سعدی، ۱۳۴۶: ۲۲۷، ۹۷ و ۳۲۶) دیده می‌شود. او عموماً از بیان نظرات شارحان قبلی یا پژوهشگران اجتناب کرده و تنها در موارد معدودی مانند «قصب الجیب» و «بامیان» (همان: ۱۳ و ۴۶۶) مطالبی را از قول دیگران نگاشته است. اما در بخش شواهد مثال، اهتمام بیشتر شارح را می‌بینیم طوری که از شاعران و نویسندگان گوناگون گاه در بیان معنا مانند «جهود»، «برکه کلاسه» و «کنعان» (همان: ۲۳، ۱۵۸ و ۱۶۲) و گاه نکات دستوری مانند «و»، «مر این بنده را» و «قاع بسیط» (همان: ۲۱۳، ۲۴۵ و ۲۶۴) مواردی نقل شده است.

در سال ۱۳۳۴ دو مقاله از عبدالحسین زرین‌کوب در مجله یغما منتشر شد (زرین‌کوب، ۱۳۳۴: ش ۷ و ۱۱) حاوی یادداشت‌هایی که طی سال‌ها در حاشیه نسخه گلستان خود نگاشته بود. شیوه زرین‌کوب در توضیح عبارات گلستان در این دو مقاله در روش شرح‌نویسی شارحان پس از او مشهود است. زرین‌کوب درباره شیوه کار خود گفته است:

هرگاه... بین عبارت یا شعر سعدی با گفته فلان نویسنده فارسی یا فلان شاعر تازی شباهتی یافته‌ام این شباهت را در حاشیه سفید کنار صفحه باز نموده‌ام و آنجا مواردی را دیده‌ام که نویسندگان و گویندگان بزرگ اروپا مثل Lafontaine و ولتر و گوته و هوگو از سعدی گرفته‌اند، این را هم در کنار همان صفحه گلستان یادداشت نموده‌ام. (زرین‌کوب، ۱۳۳۴، ش ۷: ۳۰۶)

زرین‌کوب با این کار، دریچه‌ای به شرح‌نویسی و متن‌خوانی گشود که مورد الهام دیگران از جمله یوسفی واقع شد.

در شرح یوسفی رویکرد داده‌ای بسیار پررنگ است. توجه به تلمیحات آیات «أَخَذَتْهُ الْعِزَّة» (سعدی، ۱۳۶۸: ۳۰۲) و احادیث مانند «خس» (همان: ۲۵۱)، بیان نمونه‌های حکایات مانند «شفا یافت» (همان: ۲۹۶) «حکایت آن روباه» و امثال و حکم مانند «عاقبت گرگ‌زاده» (همان: ۲۵۰)

و ارائه شواهد مثال گوناگون از متون مختلف مانند «طرح ظلم افگند» (همان: ۲۵۹) از ویژگی‌های شرح او است. ارجاع مداوم به پژوهش‌ها و متون دیگر در توضیح متن مانند «هم پیش تو از دست تو» و «زندیق» (همان: ۲۹۵ و ۵۳۴) سبب شده که جلوه‌های محتوایی و داده‌ای اثر او پررنگ شود.

یوسفی در توضیح شرح اندیشگانی خود بر گلستان چنین می‌نویسد:

آنجا که اندیشه و سخن سعدی از قرآن و احادیث و فرهنگ اسلامی متأثر بوده و نیز سوابق برخی حکایات و نکته‌هایی دیگر در این زمینه ذکر شده است تا مجالی باشد برای تأمل خوانندگان در طرز برداشت و حسن اقتباس سعدی و شیوه کار او. در خلال توضیحات گاه نیز برای مزید فایده به تأثیر سخن و اندیشه سعدی در آثار مصنفان مغرب‌زمین اشاره‌ای شده است. (همان: ۱۷)

یوسفی به ترجمه‌های گلستان به دیگر زبان‌ها (عربی، انگلیسی، فرانسوی) نظر داشته و گاه مفهوم عبارتی یا معنای کلمه‌ای را مانند «حلقه به گوش» (همان: ۲۵۶) با توجه به آن ترجمه‌ها روشن‌تر کرده است. همچنین به شرح‌های دیگر نیز از جمله شرح سودی، شرح قریب، شرح خطیب‌رهبر، شرح خزائلی و سعدی‌نامه قزوینی و یادداشت‌های او پیرامون گلستان و دیگر کتاب‌ها و مقالات مرتبط با سعدی در شرح نکات و اعلام تاریخی توجه داشته، مانند «سرای اغلمش» و «قصب الجیب» (همان: ۲۰۲ و ۲۰۵) و عموماً پس از بیان نظرات دیگر شارحان و صاحب نظران، دیدگاه خود را بیان کرده است. او به توضیح مفاهیمی از گلستان پرداخته که وام‌گرفته از شاعران یا نویسندگان خارجی، یا الهام‌بخش آنها بوده‌است مانند «عمل پادشاه» (همان: ۲۷۵) و گاهی در مورد اندیشه‌های سعدی و رسوم قدیمی سخن گفته است مانند «گرد آمدن خلقی...» (همان: ۲۵۸).

۲-۲-۵. رویکرد استنادی

تحقیق درباره مآخذ آیات، احادیث، حکایات، اقوال، معانی کلمات و معرفی منابع بیشتر برای مطالعه و تهیه فهرست‌های گوناگون زیر مجموعه این رویکرد قرار می‌گیرد.

در شرح قریب، عدم وجود شیوه‌ای یک‌دست در معرفی مآخذ به چشم می‌خورد و تنها در مورد آیات است که معرفی کامل صورت گرفته‌است. همچنین این اثر فاقد هر نوع فهرستی است.

در شرح مشکور رویکرد استنادی مشهود است و اغلب توضیحات بخش حواشی و تعلیقات را با ذکر منبع آورده تا بر شیوه علمی کار صحه گذارد. منابع مورد استفاده او گسترده بوده و از بیش از سی اثر نام می‌برد. همچنین آثار گوناگونی را برای مطالعه خواننده معرفی می‌کند از جمله در توضیح «شرطه»، «حکایت» و «خر دجال» (سعدی، ۱۳۴۴: ۲۳۲، ۲۳۷ و ۲۴۳). کتاب دارای فهرست آیات، احادیث و عبارات عربی، اشعار عربی، اصطلاحات، عبارات و اشعار شرح‌شده و اعلام است.

در شرح خزائلی معرفی مآخذ آیات و احادیثی مانند «کاذب الفقر...» و «لا زُهَّانِیَّة...» (سعدی، ۱۳۴۴: ۶۲۶ و ۶۳۰) دیده می‌شود. اما در مورد معانی وازگان برخلاف شرح مشکور، شارح از معرفی منابع در متن خودداری کرده‌است. در این کتاب شانزده فهرست ضمیمه شده که بخش قابل توجهی است. این فهرست‌ها شامل اشعار، تمثیل، آیات و احادیث و کلمات و اعلام و الفاظ و دعاها هستند.

در شرح خطیب‌رهبر تنها بیان مآخذ آیات مانند «وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ...» و «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ...» (سعدی، ۱۳۴۶: ۲۶۲ و ۲۶۹) و موارد بسیار معدودی از احادیث مانند «كُلُّ إِنَاءٍ...» (همان: ۵۹۸) دیده می‌شود. خطیب‌رهبر در پایان کتاب چهار فهرست گرد آورده است که مهم‌ترین این فهرست‌ها، «فهرست

قاعده‌های دستوری گلستان» است که تکمیل‌کننده نگاه شارح به متن و نمایش‌دهنده دیدگاه زبانی و دستوری او در شرح است و نظام ذهنی شارح را مشخص می‌کند.

در شرح یوسفی رویکرد استنادی دوباره قوت می‌گیرد و تمامی مآخذی که مطالب را از آنها وام یا الهام گرفته است، معرفی شده‌اند. یوسفی در این راه شیوه پیشگامان را دوباره در پیش گرفته و درباره مآخذ داستان‌ها و حکایات پژوهش کرده‌است. او همچنین در مورد موضوعات محل اختلاف نظر شارحان، تعدادی منبع را برای مطالعه بیشتر معرفی می‌کند چنان‌که در شرح عبارت «دروغی مصلحت‌آمیز...» (سعدی، ۱۳۶۸: ۲۳۴) می‌بینیم. در پایان کتاب فهرست‌های متعددی آمده که شارح با هدف آسان‌سازی رجوع خوانندگان به موارد منظور در گلستان و صرفه‌جویی در وقت ترتیب داده‌است که شامل لغات و ترکیبات، آیات و احادیث، اشعار و جمله‌های فارسی و عربی، امثال، اعلام و مراجع است.

۳. نتیجه‌گیری

در نتیجه مطالعه پنج شرح نام‌برده بر گلستان سعدی، یادداشت و طبقه‌بندی شیوه کار شارحان تحت رویکردهای پنج‌گانه، دست‌آوردهای زیر حاصل می‌شود:

شیوه شرح قریب از آن جهت اهمیت دارد که سرمشق شارحان پس از خود بوده‌است. توجه او به رویکردهای داده‌ای و استنادی در کنار رویکرد محتوایی از ویژگی‌های این شرح است. با توجه به تقدم این اثر بر شرح‌های معاصر و ظرف زمانی آن، نارسایی‌هایی در شرح دیده می‌شود و شارحان بعدی هر یک به نوعی کوشیده‌اند این خلأها را پر کنند.

علاقه‌مندی مشکور به حوزه تاریخ باستان و زبان‌های قدیمی ایران باعث شده که شرح او رنگ‌وبوی فرهنگ باستانی بگیرد. توجه مشکور بیش از معنای ظاهری واژگان به لایه‌های معنایی و پنهان متن است و در تکامل رویکرد محتوایی و سوق نظر شارحان از مفردات متن به ترکیبات و جملات، گامی روبه‌جلو است. تعلیقات این اثر نشان‌دهنده نگاه مبسوط شارح به آثار پیش از خود و شیوه پسندیده نکته‌برداری پیشگامان ادب‌پژوهی است. اشراف نویسنده به منابع گوناگونی چون کتاب‌های لغت، فرهنگ‌نامه‌ها، دایرة‌المعارف‌ها و کتاب‌هایی که در طبقه نخست منابع مرجع بوده‌اند، موجب شده که شواهد مثال و توضیحات از استحکام خوبی برخوردار باشند. او همچنین کوشیده به رسم زمانه خود در نوشتن تعلیقات به منابع معاصر یا پیشینی صاحب اثر، سعدی، مراجعه کند و با متن در بستر زمانی خود برخورد کند. هرچند شرح مشکور خلاصه و کم‌حجم است و شرح تمامی زوایای متن در آن نیامده، اما رویکردهای محتوایی، بینامتنی و استنادی در شرح او از قوت بالایی برخوردار است و گامی بلند در پیشبرد شیوه شرح‌نویسی برداشته است.

خزائلی اما کوشیده بر خلاف دو نمونه قبلی، شرحی جامع بر گلستان بنویسد و متن را با جزئیات بیشتر و کامل‌تری شرح کند. چنان‌که گفته شد او در پیش‌گفتار اثر خود، به جنبه‌های گوناگونی می‌پردازد که در شرح متن به آنها توجه کرده و آنها را پاسخی به نیاز جامعه می‌داند. نیازهای جدیدی که در گذر زمان ایجاد شده و شرح‌های سابق جوابگوی آنها نیستند. او کار خود را رویکردی تازه می‌داند که به جای تحشیه، در مقام شرح و تفسیر برآمده‌است. تأکید فراوان خزائلی بر ریشه‌شناسی لغات و نکات دستوری، از پرنگ‌ترین ویژگی‌های این شرح است. خزائلی بر خلاف دو شارح قبلی، به ارائه معنا برای واژگان و عبارات بسنده نکرده و جنبه‌های دیگر معنایی، دستوری و تاریخی آنها را هم توضیح داده است. شارح کوشیده شرح را

مفصل و دقیق بنویسد و هیچ کلمه یا عبارتی را از قلم نیندازد. هرچند جای خالی رویکرد استنادی در شرح خزائلی به وضوح دیده می‌شود، اما شرح او در تکمیل آثار قبلی و نخستین شرح مفصل گلستان سعدی به شیوه معاصر است که رویکردهای بیشتری از شرح متن را دربر دارد.

تلاش خطیب رهبر نیز بر آن بوده که شرح گلستان او تمامی زیر و بم‌های متن را دربرگیرد. او نیز همچون خزائلی به شرح معنایی بخش اعظم متن پرداخته، اما کمتر وارد چالش‌های محتوایی شده است. زمینه تحصیلی و علاقه‌مندی خطیب‌رهبر در شرح‌های او، از جمله شرح گلستان نمود بارزی دارد و رویکرد زبانی و دستوری در شرح‌های او پررنگ است. از سویی تسلط شارح به دستور زبان موجب شده در موادی بتواند با درک صحیح‌تر ساختار عبارات و جملات، معنای دقیق‌تری را به دست دهد؛ از سوی دیگر توجه ویژه شارح به یک رویکرد در شرح، دیگر رویکردهای را تحت الشعاع قرار داده است، چنان‌که نکات بلاغی یا داده‌ای در شرح او کمتر به چشم می‌خورد. شرح خطیب‌رهبر نمونه خوبی برای بیان این نظر است که توجه شارح به یک رویکرد خاص در گذر زمان می‌تواند از ارزش‌های کار او بکاهد، به گونه‌ای که اثر جامعیت خویش را از دست بدهد.

شرح یوسفی را می‌توان نسخه‌ای امروزی‌تر از شرح‌های پیشین دانست. عدم استبداد رأی شارح و پرهیز از ارائه معنی قطعی و نهایی برای متن جنبه‌ای نو در رویکرد محتوایی به شرح است. شرح یوسفی جامع نظرات شارحان و پژوهشگران پیش از خود و فرهنگ کاملی درباره گلستان است. هرچند شارح به تمامی رویکردهای نام‌برده در این اثر نظر داشته، اما جنبه داده‌ای شرح بیش از همه خودنمایی می‌کند. آنچه که در رویکرد زبانی و دستوری متن کمتر به چشم می‌خورد، کم‌توجهی او به ریشه‌شناسی و صورت قدیم کلمات و صنایع گوناگون سخن است که هم‌خبر از یک تحول بنیادی در شرح‌نویسی در سال‌های پس از انقلاب می‌دهد، هم نشان‌دهنده سوق پیدا کردن علایق شارحان به شرح‌های محتوایی در مقابل شرح‌های صوری در آن سال‌ها است. از سوی دیگر رویکرد معنایی، زبانی و دستوری در شرح‌نویسی یوسفی کاملاً به هم آمیخته‌اند.

در بررسی داده‌ها به وضوح، تأثیر تخصص و علاقه‌مندی شارحان و نیاز زمانه و مخاطبان دیده می‌شود. با توجه به مطالب بیان‌شده و نتایج مطالعات کیفی، همچنین ساختاری که برای رویکردهای شرح‌نویسی در این پژوهش ارائه شده، نتیجه این مطالعات، به صورت ارقام در دو جدول وارد شده تا امکان مقایسه میزان توجه به رویکردها در هر اثر به صورت اجمالی فراهم شود. (جدول شماره ۱ و ۲)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۱

مطالعه کمی رویکردهای شارحان (باب چهارم گلستان)

شرح یوسفی	شرح خطیب‌رهبر	شرح خزائلی	شرح مشکور	شرح قریب	
۱۱۵	۱۳۹	۵۴	۱۰	۲۰	رویکرد محتوایی
۵	۵۱	۱۹	۰	۰	رویکرد صوری
۰	۲	۸	۰	۰	رویکرد بلاغی
۳۷	۱۵	۱۴	۴	۲	رویکرد داده‌ای
۲	۶	۰	۷	۰	رویکرد استنادی

جدول شماره ۲

مطالعه کمی رویکردهای شارحان (ده حکایت نخست باب پنجم گلستان)

شرح یوسفی	شرح خطیب‌رهبر	شرح خزائلی	شرح مشکور	شرح قریب	
۱۹۶	۲۲۵	۸۲	۴	۲۹	رویکرد محتوایی
۱	۱۷۳	۲۸	۰	۰	رویکرد صوری
۲	۹	۱۹	۰	۰	رویکرد بلاغی
۴۱	۱۷	۶	۷	۰	رویکرد داده‌ای
۴	۴	۱	۳	۰	رویکرد استنادی

بررسی و مقایسه شرح‌های نام‌برده مشخص می‌کند که هر شارح تفاوت روشی با دیگران دارد که با مقیاس‌های ارائه‌شده در این مقاله قابل تبیین، توضیح و ارزیابی است. همچنین گستره کار هر شارح در حال افزوده شدن و تکامل است.

منابع

- افشار، ایرج (۱۳۷۵) «بحث مقدماتی در باب طرح کتاب شناسی سعدی و حافظ»، مقالاتی درباره زندگی و شعر سعدی، ویراسته منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر، ص ۳۳ تا ۴۰.
- بهار، محمدتقی (۱۳۴۹) سبک شناسی، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۳۴) «یادداشت‌های حاشیه گلستان»، یغما، س ۸، ش ۷، ص ۳۶ تا ۳۱۰.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۳۴) «یادداشت‌های حاشیه گلستان»، یغما، س ۸، ش ۱۱، ص ۴۴۰ تا ۴۴۷.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۴۲) گلستان سعدی به انضمام تعلیقات و حواشی و شرح لغات، به اهتمام محمدجواد مشکور، تهران: اقبال.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۴۴) گلستان، شرح محمد خزائلی، تهران: موسسه انتشارات احمد علمی.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۴۶) گلستان، به کوشش خلیل خطیب‌رهبر، چاپ اول. تهران: صفی علیشه.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۶۳) گلستان، به اهتمام و تصحیح و حواشی عبدالعظیم قریب، به کوشش یحیی قریب، تهران: روزبهان.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۶۸) گلستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- شریعت، محمدجواد (۱۳۸۹) «سیری در گلستان»، مجله تخصصی زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، د ۲۳، ش ۳ و ۴، ص ۳۹۱ تا ۳۹۴.

- شمیسا، سیروس (۱۳۸۵) نقد ادبی، ویراست دوم، تهران: میترا.
- علوی مقدم، مهیار (۱۳۸۹) «آسیب شناسی ساختار 'شرح نویسی' در حوزه فهم متن ادبی (با نگاهی انتقادی به شروح حافظ)»، فنون ادبی، س دوم، ش ۳(۲)، ص ۶۳ تا ۸۰.
- قبول، احسان و عبدالله رادمرد (۱۳۹۸) «اصول و مبانی شرح تطبیقی با تکیه بر شرح مثنوی شریف»، مجله علمی شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز، س ۱۱، ش ۲(۴۰)، ص ۱۸۳ تا ۲۰۶.
- مشتاق مهر، رحمان (۱۳۹۸) «الزامات شرح متن با نگاهی به روایت غلامحسین دینانی از غزلیات شمس»، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، س ۱۹، ش ۳، ص ۲۲۷ تا ۲۵۷.
- منزوی، احمد (۱۳۵۲) «تتبع در گلستان سعدی»، وحید، ش ۱۱۳، ص ۱۶۷ تا ۱۷۸.
- همتیان، محبوبه و زهره مشاوری (۱۳۹۳) «مبانی شرح نویسی بر متون ادبی»، پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ش ۳۵، ص ۲۸ تا ۵۵.

References

- Afshar, I. (1996). "An Introductory Discussion on the Proposal for a Bibliography of Saadi and Hafez". M. Rastegar Fasayi (ed.). *Articles on the Life and Poetry of Saadi*. Tehran: AmirKabir: 33–40. [In Persian]
- Alavi Moghadam, M. (2010). "Pathology of the Structure of 'Commentary Writing' in the Realm of Literary Text Comprehension (A Critical Look at Hafez's Commentaries)". *Literary Arts*, 2 (3): 63–80. [In Persian]
- Bahar, M. T. (1970). *Style Analysis* (vol. 3). Tehran: AmirKabir. [In Persian]
- Ghabool, E. & Radmard, A. (2019). "Principles and Foundations of Comparative Commentary with Reference to the Commentary on *Masnavi-ye Sharif*". *Journal of Poetry Studies (Boostan Adab)*, 2 (40): 183–206. [In Persian]
- Hemmatian, M. & Moshaveri, Z. (2014). "Foundations of Commentary Writing on Literary Texts". *University Textbooks Research and Writing*, 35: 28–55. [In Persian]
- Monzavi, A. (1983). "Chain of Transmission in Saadi's *Golestan*". *Vahid*, 13: 167–178. [In Persian]
- Moshtaq Mehr, R. (2019). "Requirements for Text Commentary: A Look at Gholam-Hossein Dinani's Account of Shams' Ghazals". *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences*, 3: 227–257. [In Persian]
- Saadi, M. Ibn A. (1963). *Saadi's Golestan* (M. J. Mashkoor, ed.). Tehran: Eghbal. [In Persian]
- Saadi, M. Ibn A. (1965). *Golestan*. (M. Khaza'eli, ed.). Tehran: Ahmad Elmi Publishing Foundation. [In Persian]
- Saadi, M. Ibn A. (1967). *Golestan* (K. Khatib Rahbar, ed.) (1st ed.). Tehran: Safi Alishah. [In Persian]
- Saadi, M. Ibn A. (1984). *Golestan* (A. al-A. Gharib & Y. Gharib, eds.). Tehran: Roozbehaan. [In Persian]

- Saadi, M. Ibn A. (1989). *Golestan* (G. H. Yousefi, ed.). Tehran: Kharazmi Publications Co. [In Persian]
- Shamisa, S. (2006). *Literary Criticism* (2nd ed.). Tehran: Mitra. [In Persian]
- Shariat, M. J. (2010). "A Journey Through *Golestan*". *Journal of Specialized Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Mashhad*, 23 (3–4): 391–394. [In Persian]
- Zarrinkub, A. (1955). "Margin Notes on *Golestan*". *Yaghma*, 7: 36–310. [In Persian]
- Zarrinkub, A. (1955). "Margin Notes on *Golestan*". *Yaghma*, 11: 440–447. [In Persian]

